

MAVZU: SIRLI KUSHONLAR SALTANATINING TASHKIL TOPISHI VA AYRITOM,ZARTEPA VA OQQORÛON YODGORLIKLARI TARIXI

Termiz davlat pedagogika instituti Tarix fakulteti 2-kurs talabasi
Xudoyberganov Sabriiddin Sirojiddin oĝli

Maqola

Annotatsiya: Mazkur maqolada Sharqdagi eng qadimgi davlatlardan biri va Oʻrta Osiyo xalqlari tarixida oʻchmas iz qoldirgan Kushonlar saltanati(podsholigi)ning tashkil topishi haqida soʻz yuritiladi.Keyin bizga oʻsha davr muhitini oʻzida aks etiruvchi,shu davrda barpo etilgan yodgorliklar tarixi haqida qisqacha munozara qilinadi.

Kalit soʻzlar: Yuechji, Guyshuan,Kudzula Kadfiz,Vima Kadfiz,Kanishka,geografik joylashuv,,Oqqorõon,Zartepa,Ayritom yodgorliklari,ibodotxonalar,din,moddiy, yozma manbalar, va tadqiqotlar

KIRISH:

Kushonlar saltanatining tarixi faqatgina bir mamlakat yoki xalqning tarixi boʻlmay,balki butun dunyo tarixining ajralmas bir qismidir.Uning madaniyati jahon madaniyatining shakllanishiga katta hissa qoʻshib,insoniyat tarixida oʻchmas iz qoldirdi.Aynisa,Kushonlar davri Oʻrta Osiyo,Afĝoniston,Pokiston va Hindiston xalqlari tarixida oʻziga xos boʻlgan madaniyatni shakllantirdi.Maʼlumki,mil.avv.140-130-yillarda Yunon-Baqtriya podsholigi koʻchmanchi sak qabilalarining Baqtriyaga qilgan harbiy yurishlari natijasida qattiq larzaga keldi.Sak qabilasi sharqdan koʻchmanchi „Katta yuechji” qabilalaridan maĝlubiyatga uchraydi,shundan soʻng ularning taʼqibi ostida Baqtriya tomon siljigan edilar.Oʻz navbatida, „Katta yuechjilar”qabilasi avval koʻchmanchi xunlar qabilasi,soʻngra usunlar bilan boʻlgan janglarda maĝlubiyatga uchragandan soʻng ular ĝarbga-sak qabilasi yashab turgan joyga chekinishga majbur boʻladi.Strabon bergan maʼlumotga koʻra,Baqtriyani pasianlar,toxarlar,sakaravllar bosib olgan desa,Pompey Trog maʼlumotiga koʻra,Baqtriyani skiflarning sarauk va assian qabilalari bosib olgan degan maʼlumotlari uchraydi.Qadimgi Xitoy manbalarida Baqtriyani istilo etgan sifatida dastlabki vatani Markaziy Osiyoning shimoliy qismida(Ĝarbiy Xitoy)hududi boʻlgan yuechji qabilalari koʻrsatiladi.Mil.avv.172-161-yillarda xunlar bosqinidan keyin yuechjilar Oʻrta Osiyoning shimoli-sharqiga koʻchib oʻtishadi.Chjan Syan bergan maʼlumotlar koʻra xunlar Oʻrta Osiyo hududida yuechjilarni qayta tor-mor keltirgach,yuechjilar janubga borib,Daxya(Baqtriya)ni bosib olishadi.Mil.avv.140-130-yillar atrofida Yunon-Baqtriya davlati hududlarini bosib oladi.Koʻchmanchilar Baqtriya shahar va qishloqariga oʻt qoʻyishdilar,mahalliy aholining butun boyliklarini taladilar.Yozma manbalarga qaraganda „Katta yuechji" qabilasi Yunon-Baqtriya davlati ustidan ĝalaba qozongandan soʻng Amudaryoning oʻng sohiliga (Sh.Baqtriya)joylashadi va beshta oʻlkaga-Xyumi,Shuanmi,Xise Dumi va Guyshuanga boʻlinadi.Koʻchmanchi qabilalar Baqtriyaning boy anʼanalarini,taraqqiy etgan davlat tuzumi va yuqori rivojlangan madaniyatining shohidi boʻldilar.Shuning uchun ular baqtriyaliklarning yutuqlarini oʻzlashtirishga kirishdilar.Guyshuan xonadonidan boʻlgan Kudzula Kadfiz qolgan 4 ta yuechji qabilalari hududini bosib oladi va Kushon davlatiga asos soladi.Kudzula Kadfiz yuechji qabilalarini oʻz qoʻli ostida birlashtirgandan song,oʻsha davrning kuchli saltanatlaridan biri hisoblangan Parfiya bilan urush boshladi va undan Qobul (Gaofu)ni tortib oldi.Tezda keyin Aroxosiya(Pudu) va Kashmirni ham bosib oldi,shunday qilib kushonlar saltanatiga asos

soldi.Kudzula Kadfiz 80 yil umr kórgan,ammo bizga uning nechanchi yillar hukmronligi ma'lum emas.Kudzula Kadfiz vafotidan keyin taxtga uning ógli Vima Kadfiz ótirdi.U taxminan 30 yil shohlik qiladi va otasi siyosatini davom ettirib,salatanatga Hindistonning shimoli-ğarbiy qismini qóshib oladi.Bu shoh davlatning iqtisodiy hayotini yanada mustahkamlash niyatida saltanatda pul islohotini ótkazdi.Islohotga binoan mamlakatda mis tangalardan tashqari oltin tangalar ham muomalaga kiritildi.Vima Kadfiz davrida kushonlar saltanatining poytaxti hozirgi Peshavor(Pokiston) yaqinida bòlgan.Vima Kadfiz vafotidan keyin taxtga uning ógli Kanishka egalladi.Kanishka davrida budda dini davlat dini deb e'lon qilinadi.U budparastlarning birinchi homiysiga aylanadi.Uning davrida juda kòp budda yodgorliklari qurildi.Katta ahamiyatga molik bòlgan tadbirlardan yana biri saltanat hududida baqtr tili rolining oshishi bòldi.Kanishka tomonidan zarb qilingan tangalarda yunon tilida yozilgan sózlar órniga baqtr tilida yozilgan sózlarning paydo bòlishi bejiz emas.Yozma manbalarga qaraganda Kanishka 23 yil shohlik qilgan.Uning vafotidan keyin taxtni Xuvishka egallaydi.Qadimgi Baqtriya hududida olib borilgan arxeologik tadqiqotlarga qaraganda,bu yerda kushonlar davriga oid kòplab shahar va qishloqlarni xarobalari saqlanib qolgan.Ayniqsa,Shimoliy Baqtriyadagi Xolchayon,Dalvarzintepa,Zartepa,Yavon,qadimgi Termiz va uning yaqinidagi Qoratepa,Fayoztepa,Ayritom ótkazilayotgan qazish ishlarining natijalari diqqatga sazovordir.Bu qazish ishlari til,iqtisodiy va maishiy turmush madaniyati,diniy tasavvurlari tòğrisida ma'lumotlar olish maqsadida olib borilmoqda.Kushon sózi ilmda òlka nomi,qavm nomi yoki ism nomi sifatida tushuniladi.Xitoy yozma manbalari ma'lumotlar bu sòzni qabila nomi sifatida emas,balki muayyan òlka nomi-Guyshuan va ism-Kushon sifatida tushinishga imkon beradi.Etnik jihatdan ular yuechji-toxarlarga mansub bòlib,bu Xitoy imperatorlari saroyi(yuechjilar bilan boshqalarga kòra yaxshiroq tanish bòlgan)ularning oldingi nomini-Katta yuechjilar davlati nomini saqlab qolganidan kòrinib turibdi.Shunga qaramay,qòshni xalqlar ularni kushonlar deb ataydi.

Ayritom-Termiz shahridan 18km sharqda,jòshqin Amudaryo bòyida joylashgan.Ayritom kushonlar davriga oid óziga yodgorlikdir,ya'ni bu yerdagi imorotlar tarqoq holda joylashgan.Hozir yodgorlikning ancha qismini Amudaryo suvlari yuvib ketgan.Bu yodgorlik tasodifan holatda topilgan.1932-yilning kuz oyida chegarachilar katerda suzib ketayotib,daryo tagida yotgan qandaydir katta bir tosh bòlagiga kòzlari tushib qoladi.Toshda odamlar tasvirlagan edi.Ular bu toshni daryo tagidan kòtarib olib, Toshkentga,olimlarga xabar beradi.Tezda Termizga bir guruh olimlar yetib keladi.Ular orasida M.E.Masson ham bor edi.U mazkur toshda tasvirlangan rasmlarni sinchiklab òrganib,uni kushonlar davriga oid ekanligini aniqladi.1933-yilning kuzida Ayritomni òrganishga maxsus ekspeditsiya uyushtiriladi.

Zartepa-Angor tumanida joylashgan bu kòhna shahar tòğri tórtburchak shaklda bòlib,uning tomonlari 400 metr.ya'ni 16 gektar maydonni egallaydi.Qazish ishlari shahar markazidagi ma'muriy binoning xarobalarida 1972-yildan beri davom etayapti.Bu yerda hozir òndan ortiq xonalar ochilgan.Ochilgan xonalardan biri òzining kattaligi bilan ajralib turadi.Uning bòyi 17.8 metr ,eni esa 9.2 metr.Devorlari paxsadan bòlgan xonalar qalin loy suvoq qilingan.Xonaning shipini 12ta ustun kòtarib turibdi.Zartepa aholisi budda diniga siğingan.Zartepadan 200 metr sharqda stupa joylashgan va ikki metr balandlikgacha saqlanib qolingan.Uning asosi tórtburchak shaklida bòlib,tórt burchak òshlardan qurilgan ekan.

Sònngi yillarda Shimoliy Baqtriyadaning kushonlar davridagi qishloq aholisi madaniyatini,ularning diniy tasavvurlari,e'tiqodlari,maishiy hayotlari va mashğulotlarini òrganishga ham katta e'tibor berilmoqda.Sherobod shahri yaqinidagi Oqqorğon yodgorligida

olib borilgan qazish ishlari bu fikrni tasdiqlaydi. Oqqorğon-Sherobod shahri yaqinidagi joylashgan yodgorlik hisoblanadi. Oqqorğon umumiy maydoni 0.8 gekrarga yaqin bòlib, balandligi 2-3 metr atrofida. Hozir yodgorlikning yuqori qatlami qariyb butun maydonda ochib òrganildi. Tekshirishlardan bu yerda qadimgi uylarning qoldiqlari borligi aniqlandi. Uylarning devorlari asosan paxsa va xom gishtdan qurilgan bòlib, hozir bu devorlar 25-30 sm balandlikda saqlanib qolgan, xolos. Oqqorğonda hammasi bòlib 5 ta katta uyning xarobasi ochildi. Har bir uyda bitta katta patriarxal oila yashagan. Qazish davomida bu yerdan sopol idishlar, tangalar, haykalchalar, taqinchoqlar, uy-ròzğor buyumlari topilgan. Oqqorğon topilmalari orasida tangalar alohida òrin tutgan. Bu yerda faqatgina yuqori qatlamning òzidan 150 dan ortiq mis tanga topilgan. Ular Kudzula Kadfiz, Vima Kadfiz va Vasudeva davrida zarb qilingan hisoblanadi.

Kushonlar davridagi Shimoliy Baqtriyadaning eng katta ibodatxonasi Qadimiy Termiz shahri yaqinida bòlgan. Bu ibodatxonaga òsha zamondagi kòpchilik shahar va qishloqlardan butparastlar kelib safda qilganlar. Garchi har bir shaharda butparastlarning alohida ibodatxonalari bòlsa-da, markaziy ibodatxonada toat-ibodat mahalliy ibodatxonalardagidan boshqacha g'ayritabiiy ruhda bòlgan. Buning ustiga markaziy ibodatxona kohinlari budda aqidalarini juda yaxshi bilganlar. Shu bilan Termizdagi ibodatxona qoshida budda dinining voizlari tahsil olishgan. Ular bu yerda Buddha ta'limotini mukammal òrgangan. Termiz ibodatxonalarining biri hozir Qoratepa nomi bilan boğliq. Qoratepada arxeolog B. Ya. Stavitskiy rahbarligida tadqiqotlar olib borilgan. U yerda 10 dan ortiq xonalar ochib òrganilgan. Yozma manbalardan ma'lumki, Termizdan Dxarmamitra ismli mashxur kohin yetishib chiqqan. Ikkinchi bir tarğibotchi Gxoshaka hisoblanadi. U Peshavorda buyuk kushon shohi Kanishka uyushitirgan butparastlarning yig'ilishida ishtirok etgan. Gxoshaka bilan Baqtriyada buddizmning bir mazhabi-vaybxashiklarning tarqalishi boğlangan. U bundan tashqari buddizmga bag'ishlangan katta bir asarning muallifi ham bòlgan. Bu asar „Abxidxormapitaka” deb atalgan.

Xulosa: Turli xil davrlar mobaynida Òrta Osiyo xalqlari chetdan kirib kelgan bosqinchilar ta'sirida bòlishadi. Buning natijasida bu yerdagi aholi òz turmush tarzi va yashash muhitini bir necha bor òzgartirishadi. Yuechji qabilalari ham kirib kelishi bilan bu yerdagi aholining turmush tarziga òz ta'sirlarini òtkaza boshladi. Buning natijasida bu yerda òziga xos bòlgan yangi bir madaniyatni shakllantira boshlaydi. Ana shu davrda iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy va diniy tomondan òzgarishlar yuz beradi. Ayniqsa Shimoliy Hindiston hududidan kirib kelgan buddaviylik dinini ham ta'siri sezilari bòldi. Aholi zardushtiylik bilan birga buddaviylik diniga ham e'tiqod qilisha boshladi. Bu maqolani yozishilishidan ham sabab òsha davrdagi òziga xos bòlgan tarixiy ma'lumotlar, yodgorliklar va xalqlari òrtasidagi munosabatlarni yoritib berilishiga harakat qilindi. Milodiy I-III asrlar Kushonlar davri haqida tarixiy kitoblar, tadqiqotlar va yodgorliklar tahlil qilinib chiqildi va barchasi haqqoniy tarzda bayon etildi. Hozirda bu davrga oid yodgorliklarda juda kòp ekspeditsiya va tadqiqotlar olib borilmoqda. Bularning barchasi òsha davr tarixini bizga ochib berish uchun qilinmoqda. Biz ularni vaqtida asrab-avaylab kelajak avlodga meros qilib qoldirishimiz zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Qadimgi Termiz-Shokir Pidayev Toshkent, „Fan” 2011
2. Sirli Kushonlar saltanati-Shokir Pidayev Toshkent Òzbekiston SSR „Fan” nashriyoti 1990
3. Òzbek davlatchiligi tarixi 1-jild -E.V. Rtveldze va D. Alimova Toshkent „Akademnashr” 2021
4. Òzbekiston tarixi 1-kitob -A.S. Sagdullayev Toshkent, „Donishmand ziyosi” 2021